

VII. Kultura polityczna i dyskurs polityczny VII. Політична культура і політичний дискурс

Володимир Фадєєв

Институт філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

PEREОБРАМЛЕНА АМБІВАЛЕНТНІСТЬ: СОЦІАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ

Досліджені проблеми, пов'язані з амбівалентністю культурно-ідеологічних уподобань українських еліт. Проаналізовані причини становлення наявного в Україні соціокультурного поділу та його впливу на українське соціально-політичне життя.

Ключові слова: політична культура, інтелектуальна верства, еліта, ідентичність, амбівалентність, соціокультурний поділ.

Włodzimirz Fadijew. Nowa forma społecznej i narodowej ambiwalencji w ukraińskiej kulturze politycznej.

Autor zbadał problemy powiązane z ambiwalencją preferencji kulturowo-ideologicznych ukraińskich elit. Dokonał analizy przyczyn kształtowania się obecnego na Ukrainie podziału społeczno-kulturalnego i jego wpływ na ukraińskie życie społeczno-polityczne.

Słowa kluczowe: kultura polityczna, warstwa intelektualna, elita, identyczność, ambiwalencja, podział społeczno-kulturalny.

Владимир Фадеев. Переобрамленная амбивалентность: социальное и национальное в украинской политической культуре.

Исследованы проблемы, связанные с амбивалентностью культурно-идеологических предпочтений украинских элит. Проанализированы причины становления существующего в Украине соціокультурного разделения и его влияния на украинскую социально-политическую жизнь.

Ключевые слова: политическая культура, интеллектуальный класс, элита, идентичность, амбивалентность, соціокультурное разделение.

Volodymyr Fadiiev. Reframed Ambivalence: Social and National in the Ukrainian Political Culture.

The problems associated with the ambivalence of cultural and ideological preferences of Ukrainian elites has been researched. The reasons for the formation of the current social-cultural division in Ukraine and its impact on the Ukrainian social and political life has been analyzed.

Key words: political culture, intellectual class, elite, identity, ambivalence, social-cultural division.

Дослідження будь-якої політичної культури є доволі складною справою. Складності ці пов'язані з, власне кажучи, особливостями самого предмета дослідження. Звичайно, політична культура значною мірою спостережувана в публічному просторі, передусім завдяки діяльності ЗМІ. Проте неминучі викривлення через позицію в мас-медійному полі певної медіа-інституції, існування субполітичного ареалу та показовості чи спектаклярності публічних заходів створюють перешкоди для неопосередкованого спостереження. До того ж попри всі наявні нормативи й формалізовані процедури ухвалення рішень, переговорів та публічних дискусій, завжди залишається законодавчо незакріплена неформальна складова, що створює додаткові ареали неоглядованості¹, навіть якщо їх не слід однозначно кваліфікувати як сферу корупційних дій.

Значені складності безпосереднім чином стосуються і дослідження української політичної культури. Навіть більше — досліджуваний період української історії, який вже традиційно називають пострадянським та (чи) перехідним, найбільшою мірою

¹ «За формулою «нової неоглядованості» приховується глибока системна зміна політичного, а саме подвійного ґатунку: по-перше, у втраті влади, яка відбувається з централізованою політичною системою при здійсненні та дотриманні громадянських прав; по-друге, в соціально-структурних змінах, пов'язаних з переходом від неополітики до субполітики, а при цьому розвитку колишня «формула примирення» — технічний прогрес дорівнює прогресу соціальному — нібито втрачає умови свого застосування»[1, с. 288].

характеризується як період неузгоджених, викривлених, мінливих, таких, що перебувають у процесі становлення і трансформації структур. З огляду на це автор статті потрапляє у складну, майже парадоксальну ситуацію, з якою стикався кожен, хто аналізував перехідні процеси. Цю ситуацію можна описати як нормативну двозначність, коли критичні зауваження на адресу влади визнаються самою владою, яка не лише не заперечує власної корумпованості та некомпетентності, а й навпаки — публічно закликає боротися з ними.

Додаткове ускладнення пов'язане з розумінням культури та роллю, яку традиційно відводять їй інтелектуали на східноєвропейських теренах, позаяк культура являє собою саме ту сферу, в якій роль цієї соціальної верстви виявляється найвпливовішою та беззаперечною. В цьому зв'язку вартою уваги є та специфічна ідеологія, яку поділяють інтелектуали, зокрема представники гуманітарних професій, адже саме виходячи з неї вони здійснюють самолегітимацію та виправдовують власне існування [2].

Разом з тим поява культури як різновиду практики та інтелектуалів як фахівців з питань культури не просто виокремили нову соціальну позицію. Вони забезпечили цю нову соціальну групу постійним попитом на специфічні «послуги», що потіснили, а в деяких випадках повністю витіснили своїх попередників — організаторів релігійних дійств та інтерпретаторів Святого письма. Безперечно ступінь соціальних перетворень та рівень впливу інтелектуалів варіювалися в різних регіонах Європи. В східноєвропейському регіоні внаслідок чинників різного гатунку інтелектуальна верства постала як носій своєрідного етосу із специфічним розумінням своїх ролі та покликання. Вже навіть самоідентифікація східноєвропейських інтелектуалів (інтелігенція) відбивала ці особливості.

На відміну від Західної Європи становлення модерної держави у східноєвропейському регіоні, що мав значно більший сільський соціокультурний сегмент та через різні причини недорозвинений адміністративний апарат, відбувалося із збереженням та деякою модифікацією колишніх форм соціального контролю і регулювання. Слід відзначити, що роль економічних чинників при цьому була значно меншою, а примусу — значно більшою, що безпосередньо позначилось на характері соціальних змін, із властивими їм суперечливістю та непослідовністю. Як зауважив свого часу Ч. Тіллі, «європейці йшли до національної держави не єдиним шляхом. В залежності від того, що домінувало у певному ареалі континенту — концентрований капітал чи концентрований примус — розроблялися три частково відмінні шляхи перетворень: інтенсивного примусу, інтенсивного капіталу і змішаного шляху — капіталу і примусу. Цими різними шляхами йшли правителі, землевласники, капіталісти, робітники і селяни. <...> В регіонах, де домінували землевласники, формувалися громіздкі, централізовані держави лише тому, щоб отримати від населення кошти для ведення війни за умов некомерціалізованої економіки за допомоги великої адміністрації та активної підтримки правителів з боку союзних їм землевласників» [3, с.318–319]. Саме останній, ґрунтований на перевазі примусу, шлях становлення держави був властивий східноєвропейському регіонові. Завдяки йому у громадській думці та в свідомості інтелектуалів найбільшого значення набувала тема протистояння гіпертрофованій і водночас неефективній державній машині, а також відстоювання інтересів широких народних мас. Кількісно незначний соціальний «прошарок» освічених позиціював себе захисником і просвітителем народних мас перед «бездушною» державною машиною. Проте неперебутнє «народництво» східноєвропейських інтелектуалів парадоксальним чином поєднувало віру в соціальний прогрес і можливість радикальних соціальних перетворень з етнографічною захопленістю домодерними формами народного життя. Надзвичайно тривале співіснування цих двох складових задавало траєкторію інтелектуальної історії Східної Європи впродовж XIX–XX століть.

Разом з тим особливості розвитку держави на східноєвропейських теренах не могли не позначитися і на особливостях інтелектуальної верстви цього регіону, адже як для урядовців, так і для інтелігенції властивий порівняно низький рівень правосвідомості, ставлення до права як до чогось другорядного, неважливого з огляду на значно вищі, духовні цілі. Цю особливість відзначив ще Богдан Кістяківський у своїй статті «На захист права»,

надрукованої в збірці «Віхи» (1909 р.): «В нашій “великій” літературі в минулому немає жодного трактату, жодного етюду про право, які мали би суспільне значення. Наукові юридичні дослідження у нас, звісно, були, але вони завжди мали значення тільки для фахівців. Не вони нас цікавлять, а література, що набула суспільного значення; в ній, проте, не було нічого, що здатне пробуркати правосвідомість нашої інтелегенції. Можна сказати, що в ідейному розвитку нашої інтелегенції, оскільки воно відобразилося в літературі, жодна правова ідея участі не брала. Й тепер в цій сукупності ідей, з якої складається світогляд нашої інтелегенції, ідея права не відіграє жодної ролі. Література є саме свідком цього пробілу в нашій громадській свідомості» [4]. Така особливість світогляду інтелектуальної верстви, безперечно, мала принципові наслідки, дістаючи вираження у характері політичних вимог і відстоюваних ідеологічних програмах. Один з таких наслідків був відзначений Кістяківським — це ігнорування й навіть вороже ставлення до прав особистості, що корелювало з явною недооцінкою і нерозумінням ролі правової держави. Звісна річ, самий характер державної влади сприяв такому ставленню до права і до особистості, але, з іншого боку, перемога радикально налаштованої лівої інтелегенції під час революційних подій 1917–1920 рр. призвела не просто до відновлення авторитарних державних структур, а й до посилення ролі примусу в управлінні суспільними процесами. Недооцінка значення прав особистості на довгий час законсервувала традиційні форми соціального контролю і регуляції з властивими їм круговою порукою і недовірою до колективно несанкціонованої індивідуальної ініціативи, лише незначним чином підкорегувавши їх відповідно до потреб нового суспільного ладу.

Разом з тим східноєвропейська інтелектуальна верства не була монолітною. Попри всю схожість умов існування, світоглядних настанов і форм життєдіяльності, саморозуміння інтелігенції мало помітні відмінності в залежності від регіону проживання та етнічної ідентифікації. Повною мірою це стосується й української інтелегенції, хоча доволі часто виявляється дуже важко розмежувати представників української і загальноросійської інтелектуальної верстви. Зокрема, це стосується таких постатей як вже згадуваний Богдан Кістяківський, Михайло Драгоманов чи Володимир Вернадський, яких визнають як українськими, так і загальноросійськими громадським та культурними діячами.

У найзагальніших рисах на становлення української інтелектуальної верстви вплинуло, так би мовити, поєднання соціального і національного питань та низка інших, зокрема, конфесійних чинників, що позначилися на історичній долі цього східноєвропейського регіону. Адже, з одного боку, українська інтелігенція, значною мірою поділяючи настанови інтелігенції загальноросійської, орієнтувалася на європейські культурні і політичні зразки, проте, з другого боку, в деяких питаннях мали місце істотні відмінності в уподобаннях. Зокрема це стосується зразків національного розвитку. Українські інтелектуали залучали в свої політичні програмні побудови зразки націоналізмів Центральної Європи — передусім чеські і польські — що привносило в українське культурне і політичне життя ідеї національної емансипації та іредентизму. Натомість для російської інтелігенції національні питання не набували таких же значення і гостроти, як питання соціальні. Імперія Романових найбільшою мірою ґрунтувалася на домодерних формах соціального порядку, що передбачало збереження моделі станового суспільства, фундованого, точніше, на лояльності до правлячої династії та конфесійній приналежності, ніж на певній національній ідентичності. Як і в будь-якій іншій багатонаціональній імперії того часу такі чинники як мова, культура та етнічна приналежність грали підпорядковану роль в системі державного управління.

Проте виникнення і поширення націоналістичних рухів у країнах Європи та проникнення їх у Східну Європу спонукали до появи, хоча і не до законодавчої фіксації певної етнічної ієрархії Російської імперії. А. Каппелер, аналізуючи позиції українства в загальноімперській ієрархії, виокремлює три різні ієрархії ідеально-типічного гатунку: ієрархія за ступенем політичної лояльності, ієрархія згідно із становими принципами та культурна ієрархія. В цій перспективі позиція українства відзначалася певною двозначністю і мінливістю. Так, зокрема з огляду на політичну лояльність ставлення до українства коливалося від звинувачень

у зрадництві (під впливом подій, пов'язаних із Мазепою, польським визвольним рухом тощо) до повної кооптації української політичної еліти в лави російського дворянства. З точки зору соціально-станової ієрархії також спостерігалася двоїстість. Поступова акультурація козачої старшини і кооптація її до лав дворянства призводили до того, що імперська влада не сприймала українців як самостійну етнічну групу, вважаючи їх регіональним варіантом росіян. Водночас інша частина українців потрапляла до категорії нецивілізованого селянства, внаслідок чого сприймалася як підлегла домінуючій в регіоні польській та значно русифікованій українській шляхті. Такою ж двозначною була і позиція українства в культурній ієрархії, що визначала ступінь інакшості того чи іншого народу. Як відзначив А. Каппелер, «українці і білоруси, яких піддавали жорстким репресіям як етнічні групи, водночас набагато меншою мірою дискримінувалися як окремі особистості <...> Українцям і білорусам, яких офіційно визнавали росіянами, в принципі була відкритою будь-яка кар'єра — за умови, що вони володіють російською мовою. Не було перешкод і у дітей від змішаних шлюбів росіян і українців. Таким чином українці не виокремлювалися і не пригноблювалися ні за конфесійними, ні за расовими ознаками. Це, проте, не означало, що українська мова і культура і український етнос як спільнота здобували глибоку повагу, навпаки, їхня самотність не визнавалася, а їхні протагоністи висміювали їх як хохлів, або боролися як з мазепинцями» [5].

Певні зміни відбулися за радянських часів, хоча вони не привели до зникнення двоїстості й суперечливості в українській ідентичності. Безперечними новаціями радянського керівництва в сфері розбудови нового режиму володарювання стали не тільки відмова від станового поділу суспільства й заміна його на класовий, а й інституціоналізація етнічності (національності) з метою розв'язання національного питання (коренізація 20-х рр) [6;7;8]. Категорії загальносоюзного перепису 1926 р., введення паспортів та внесення граfi національності в персональну документацію перетворили національність на конститутивний елемент ідентичності радянського громадянина. Проте тією мірою, якою радянська держава зміцнювала свій контроль над суспільством, відбувалася реставрація авторитарних моделей і риторики володарювання. Це супроводжувалося посиленням позицій радянської російськомовної культури в усіх сферах суспільного життя. «Стосовно динаміки власне російсько-українських відносин, зазначає М. фон Хаген, політика сталінського режиму виглядає суперечливою і непослідовною. З одного боку, терор голодом і державне насильство проти українських еліт послабило будь-які українські ініціативи і політичну самостійність республіки. З іншого боку, анексія наприкінці 30-х Східної Польщі чи Західної України була здійснена під прапором возз'єднання України і «втілення давніх сподівань народу». Вона була здійснена під акомпанемент неприхованої ірединтистської риторики, яка стала невід'ємною частиною порядку денного Комінтерну з 1928 р.» [9].

Таким чином, активна участь українських культурної та політичної еліт в імперському та радянському будівництвах і водночас неперебутна інакшість українства разом із обмеженнями, що накладалися на українське культурне життя, сприяли становленню специфічної ідентифікаційної структури, яка, в порівнянні з іншими, характеризувалася двоїстістю, дістаючи вираження в коливаннях між прагненням до самостійного існування та наполегливістю у відстоюванні загальноімперських інтересів. Диспозиції такого прикладу відповідали так само двоїстій позиції українства в імперській та радянській культурах. Українці разом з білорусами вважалися «братніми народами», але їх тримали на відстані, якщо врахувати порівняно менший відсоток представників українства у центральних владних структурах. Культурна асиміляція була надзвичайно спокусливою, адже надавала можливість для успішного кар'єрного просування, кращого у порівнянні з представниками інших національних груп. Натомість надмірна «наполегливість» у збереженні власної ідентичності автоматично призводила до обмежень у вертикальній і горизонтальній мобільностях, прикріплюючи індивіда згідно з логікою інституціоналізованої національності до відповідного національного «місця». Не доводиться говорити про те, що зазначені

диспозиції провокували до внутрішнього розколу в лавах українства, адже сприяли розбіжним культурним і політичним орієнтаціям.

З іншого боку, Російська імперія та згодом СРСР парадоксальним чином виступали як «собирателі українських земель», значна частина яких була остаточно засвоєна лише після тривалих російсько-турецьких війн XVIII сторіччя, не кажучи вже про приєднання на рубежі 40-х рр. XX ст. західноукраїнських земель (Галичини, Закарпаття і Буковини), що тривалий час перебували у складі Австро-Угорської імперії та згодом Польщі й Румунії. Колонізація нових територій здійснювалася під проводом імперської влади, хоча і за домінування українського національного складу. Втім виникнення і розвиток південно-східних українських міст як великих промислових центрів відбувалося внаслідок загальноімперських та загальносоюзних міграційних процесів, що позначилося на більшій проросійській орієнтації їхнього населення.

Інституціоналізація етнічності та «коренізація», а згодом придушення модернізаційних паростків української культури починаючи з 30-х років («розстріляне відродження») та сприяння розвитку нової радянської інтелігенції, рекрутованої з «демократичних» верств народних висуванців, продукували дещо специфічний вигляд української ідентичності, який, втім, цілком природно вписувався в радянську, оновлену за сталінських часів національну політику, спрямовану, зрештою, на формування нової історичної спільноти людей — радянського народу. Українська культура в цьому разі набувала вигляду як загалом сільське утворення, певний природний ресурс, що мав використовуватися в загальносоюзному будівництві, внаслідок чого українська урбаністична культура поступово втрачала українські культурні риси, через різні причини (русифікація освіти і ЗМІ, загальносоюзні трудові міграції, репресії проти української інтелігенції тощо) дедалі більше набуваючи спільних з іншими містами СРСР рис.

Принциповим для політичної культури радянської доби був повний контроль публічної сфери з боку радянської влади, тому будь-які опозиційні публічні виступи наражалися на репресії. Як і за дореволюційних часів, попри всі обмеження, єдиним місцем прояву політичної і світоглядної альтернативи залишалися література і мистецтво з їхнім значним алегоричним потенціалом. Не випадково в цьому зв'язку є та роль, яку відводила східноєвропейська інтелігенція культурі. Втім, привертання уваги до культури у другій половині XX ст. вже стало загальною тенденцією соціальних і гуманітарних наук. Воно збіглося у часі із занепадом комуністичного проекту соціального переоблаштування та поступовим зникненням сподівань про можливість радикальної перебудови світу за принципово новими зразками.

Зазначені зрушення не могли не спричинити посилення інтересу і до української культури безвідносно до традиційних для української історіографії досліджень класової боротьби, колгоспного будівництва, козацько-селянських повстань тощо. При цьому розвиток історії культури принциповим чином був пов'язаний з мовним питанням, що одразу ж активізувало виступи проти русифікаційної політики радянського керівництва в Україні. Мабуть найвідомішою працею цієї спрямованості стала книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1966) [10]. Переслідування правозахисників та інакодумців в середовищі української інтелігенції у 60–80-ті рр. так чи інакше кваліфікувалися владою як боротьба з проявом «українського буржуазного націоналізму», що остаточно пов'язало мовно-культурні питання з питаннями національно-політичними, але, з іншого боку, враховуючи порівняно високі рівень залученості українства до загальносоюзного будівництва, лояльність до радянської влади і ступінь асимільованості, згодом призвело до пожвавлення дискусій навколо питань про українську ідентичність, що перетворилася на чинник не лише культурного, а й соціально-політичного поділу.

Показовим в цьому разі стало те, що починаючи з другої половини 80-х рр. найактивнішу участь в дискусіях навколо українських ідентичності та культури брали представники українського письменства, визнаючи головною проблемою необхідність підтримки вжитку української мови в суспільному житті. Попри подальше розширення тематики дискусій і проблем, що в них обговорювалися, проблема мови й до теперішнього часу перебуває у центрі

дебатів, часто-густо відсуваючи на другий план інші проблемні питання. З огляду на зазначене вище, зосередженість на питанні мови зрештою призвели до конструювання образу України як країни з амбівалентною ідентичністю. При цьому питання мови і культури автоматично переносилися в суспільно-політичну площину, сприяючи політизації регіональних відмінностей в Україні. Проте, як відзначає О. Гнатюк, «внутрішня роздвоєність, про яку писали і Рябчук, і Андрухович (обоє розмістили полюси у Львові та Донецьку, позначивши перший полюс знаком «плюс», а другий — знаком «мінус»), безумовно, існує — якщо послуговуватися категорією культурної тожсамості. Але, як підкреслював Грицак, досить проаналізувати активність місцевих спільнот, число громадських організацій чи політичний вибір громадян, як цей поділ втрачає свій драматизм, бо і в Галичині, і на Донеччині можна бачити зародки громадянського суспільства» [11, с. 373]. Але як на Донеччині, так і в Галичині ступінь розвитку громадянського суспільства залишається незначним.

Враховуючи існування в Україні внутрішнього поділу на україномовне село і російськомовне місто, при тому, що найвищий рівень урбанізації мав явну регіональну прив'язку (Схід і Південь України), конституювання за часів незалежності схеми політико-ідеологічного поділу прихильність до радянського політичного ладу = російськомовність = консервативні настанови = авторитаризм проти прихильність до політичної незалежності = україномовність = інновативність = демократичність було б просто неможливим. Навпаки, можна припустити, що з огляду на актуальний стан української гуманітаристики і загалом поля інтелектуального виробництва, спроби розбудувати політичні ідеології на ґрунті локальної культури стали продовженням і відтворенням, звичайно в дещо модифікованому вигляді, моделі культурної ієрархії, яка, маючи свої витoki ще в домодерному, становому соціокультурному укладі російської імперії, остаточно закріпилася за часів радянської «коренізації» — спеціалізація українських гуманітаріїв передусім на дослідженні української культури й історії² з часто явно вираженим ворожим ставленням до русифікованого українського міста і міської культури корелювала з транслокальними культурними уподобаннями мешканців українських міст, в яких зосереджена політична і ділова українська еліти. Зазначена транслокальна зорієнтованість відображає також і певні комунікативні уподобання української еліти, її залученість до транснаціональних комунікативних мереж різного гатунку та новий різновид суспільно-політичної ієрархії, щонайменше тенденцію до транснаціоналізації українських еліт. Це, в свою чергу, свідчить про виникнення і закріплення нового соціокультурного поділу, властивого, втім, не лише Україні — поділу на мобільні, транслокальні еліти і немобільні, локалізовані маси. Єдиним чинником, сприятливим для мобільності мас, виступають економічні негаразди з похідною від них трудовою міграцією та всілякі, зокрема екологічні, лиха. Показовим є те, що соціальна структура, дотична такому соціокультурному поділу, має дуже незначну ланку середнього класу, який в розвинених демократичних країнах Західної Європи являє собою найчисельнішу соціальну верству.

² Майже повною, з деякими зауваженнями, мірою це стосується сучасної української історіографії. Зокрема, заснований Інститутом історії НАНУ та Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України «Український історичний журнал» (УІЖ), залишаючись найвпливовішим історичним часописом в Україні, зберігає властивий йому ще за радянських часів «регіональний» формат, друкуючи матеріали передусім з української історії. Проте історичного часопису академічного рівня, присвяченого всесвітній історії, в Україні не існує. Створення в 2011 р. Інституту всесвітньої історії НАН України на базі Інституту європейських досліджень НАН України поки що не вплинуло кардинальним чином на ситуацію в українській гуманітаристиці.

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс – Традиция, 2000. – 384 с.
2. Бауман Зигмунт. Законодатели и толкователи. Культура как идеология интеллектуалов [Электронный ресурс] / Зигмунт Бауман ; [пер. с англ.]. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/1/baum.html>.
3. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 1990–1992 гг. / Ч. Тилли ; [пер. с англ.]. – М. : Территория будущего, 2009. – 328 с.
4. Кистяковский Б. В защиту права (Интеллигенция и правосознание) [Электронный ресурс] / Б. Кистяковский. – Режим доступа : <http://www.vehi.net/vehi/kistyak.html>.
5. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи [Электронный ресурс] / А. Каппелер ; [пер. с нем.]. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>.
6. Кадио Ж. Лаборатория империи: Россия/СССР, 1860–1940 / Ж. Кадио ; [пер. с франц.]. – М. : НЛЮ, 2010. – 336 с.
7. Мартин Т. Империя «положительной» деятельности. Нации и национализм в СССР, 1923–1939 / Т. Мартин ; [пер. с англ.]. – М. : РОССПЭН, 2011. – 855 с.
8. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М. : НЛЮ, 2008. – 248 с.
9. Хаген М. фон. Русско-украинские отношения в первой половине XX века [Электронный ресурс] / М. фон Хаген ; [пер. с нем.]. – Режим доступа : <http://izbornyk.org.ua/vzaimo/vz15.htm>.
10. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [Электронный ресурс] / І. Дзюба. – Режим доступа : <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.
11. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність/ Ю. Гнатюк. – К. : Критика, 2005. – 528 с.